

พระตะบองกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของ สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์*

พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์

หมายเหตุ บทความเสนอในการสัมมนาประจำปีของสถาบันจักรวาลวิทยา วันที่ ๒๖ - ๒๗ มกราคม ๒๕๓๖ ณ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

*พระตะบองในรายงานฉบับนี้จะใช้ในความหมายโดยรวมถึงเมืองเสียมราชด้วย ยกเว้นในกรณีที่เป็นข้อมูลเฉพาะของแต่ละเมือง จึงจะระบุชื่อเมืองเสียมราชเพื่อให้ชัดเจนขึ้น

บทนำ

ก่อนการเข้ามาของจักรวรรดินิยมตะวันตกในกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ดูเหมือนภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีสยามและเวียดนามดำรงตนเป็นจักรวรรดินิยมอยู่ก่อนแล้ว โดยมีลาวและเขมรเป็นเป้าหมายที่สำคัญ ทั้งที่เหตุผลหรือความชอบธรรมที่ถูกใช้อ้างมักเป็นความขัดแย้งทางการเมืองและอุดมการณ์เป็นหลัก ดังเช่นรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงอธิบายเหตุผลของการทำสงครามกับเวียดนามในดินแดนกัมพูชา ก็เพื่อมิให้พุทธศาสนาในกัมพูชาต้องถูกทำลายเพราะเวียดนาม ขณะที่เวียดนามก็อธิบายว่าเพื่อสานต่ออารยธรรมแบบขงจื้อ ในทางตรงกันข้าม ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของสองมหาอำนาจไม่เคยถูกประกาศออกมาอย่างตรงไปตรงมาสักครั้งเดียว ทั้ง ๆ ที่ก็เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า กัมพูชาเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณโดยรอบทะเลสาบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และบริเวณที่ลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ซึ่งทั้งสองแห่งนี้ต่างก็ถูกยึดครองโดยรัฐเพื่อนบ้านคือสยามและเวียดนาม โดยต่างกรรมต่างวาระกัน ในกรณีของสยามได้ยึดครองเมืองพระตะบองและเสียมราฐอย่างเป็นทางการในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในปี ค.ศ. ๑๗๙๔ จนกระทั่งถึงปี ค.ศ. ๑๘๐๗ ภายใต้อำนาจกดดันจากเจ้าอาณานิคมฝรั่งเศส

สยามจึงจำต้องคืนดินแดนนี้ให้กับกัมพูชา และได้เรียกร้องคืนมาอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม อย่างไรก็ตาม เป็นสิ่งน่าแปลกใจว่าความมั่งคั่งของดินแดนพระตะบองที่เรียกได้ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ในป่ามีกระวาน” กลับไม่เป็นประเด็นที่ทำให้มีการศึกษาถึงความสำคัญทางเศรษฐกิจของดินแดนนี้อย่างจริงจัง ขณะที่งานประวัติศาสตร์นิพนธ์ความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มักให้ความสำคัญกับปัจจัยความขัดแย้งทางการเมือง และอุดมการณ์ระหว่างไทยและเวียดนามโดยมีกัมพูชาเป็นเป้าหมาย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็ถือเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองระหว่างราชสำนักทั้งสามมากกว่า ๑ ส่วนงานศึกษาเกี่ยวกับพระตะบองโดยตรงนั้น ก็จะเน้นหนักที่กระบวนการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งอยู่ภายใต้กรอบการวิเคราะห์กำเนิดรัฐประชาชาติ ทั้งยังเห็นว่าผลประโยชน์ที่ไทยได้รับก่อนการปฏิรูประบบเทศบาลมีเพียงสวย ซึ่งไม่ได้สำคัญมากนัก พระตะบองจึงมีฐานะทางประวัติศาสตร์เป็นเพียงฐานทางการเมือง-การทหารของไทย เพื่อไว้ป้องกันการรุกรานจากเวียดนาม^๒ จึงดูเหมือนว่ารัฐบาลไทยในต้นรัตนโกสินทร์ไม่ได้สนใจผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในกัมพูชาเท่าไรนัก

ในอีกแง่หนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ คงไม่สามารถปฏิเสธบทบาท

^๑ ดู เช่น David Chandler, *Cambodia Before the French: Politics in a Tributary Kingdom, 1794-1848*. (Ph.D. diss. The Univ. of Michigan 1973); ฅนอม อานามวัฒน์, *ภูมิหลังความสัมพันธ์ไทย เขมร และ เวียดนาม*, (กรุงเทพฯ; แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓)

^๒ สุพัฒน์ศรี วรสายัณห์, *ปัญหาเขตลพบุรีระหว่างพ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๘*. (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๒๒)

ที่สำคัญของรัฐเพื่อนบ้านทั้งสองได้ โดยเฉพาะผลของสงคราม ๑๔ ปีระหว่างสยามและเวียดนามในดินแดนกัมพูชา (ค.ศ.๑๘๓๓-๑๘๔๗) การรุกรานและครอบงำของไทยและเวียดนาม ได้ก่อผลเป็นความอ่อนแอทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของกัมพูชา ซึ่งผลกระทบนี้ก็ได้ออกตัวเป็นลูกโซ่มาจนถึงยุคอาณานิคม อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่าการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยความขัดแย้งทางการเมืองอย่างเดียว จะไม่เพียงพอต่อการอธิบายของไทยต่อดินแดนในภูมิภาคนี้ ทั้งนี้ท่ามกลางการจัดการทางการเมืองเพื่อให้เกิดความมั่นคงในภูมิภาคนี้แล้ว ยังมีปรากฏการณ์ที่ชี้ให้เห็นว่าสยามต้นรัตนโกสินทร์ได้พยายามดำเนินการทางเศรษฐกิจควบคู่ไปด้วย และในทางตรงกันข้าม การศึกษาดังกล่าว ก็ไม่เพียงพอในการทำความเข้าใจพัฒนาการของประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ-สังคมของกัมพูชาได้มากนัก การยึดครองพระตะบองโดยสยามจึงเป็นประเด็นที่ควรได้รับการศึกษาอย่างละเอียด รายงานฉบับนี้เป็นความพยายามศึกษานโยบายเศรษฐกิจการเมืองของสยามในภูมิภาคนี้ โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ ๓ และผลของนโยบายดังกล่าวอาจช่วยให้ภาพบางประการเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสังคมระหว่างพระตะบอง, กรุงเทพฯ และกัมพูชาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘

แนวทฤษฎีการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาที่ผ่านมา นอกจากจะไม่สัมพันธ์กับนโยบายทางเศรษฐกิจของต้นรัตนโกสินทร์แล้ว

ยังตัดขาดจากดินแดนอื่นๆ บริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง ทั้งนี้เพราะผู้ศึกษามักถูกจำกัดโดยกรอบของเส้นพรมแดนแบบรัฐชาติในปัจจุบัน เอกสารหลักฐานในต้นรัตนโกสินทร์มักจะใช้คำว่า “ฝั่งตะวันออก” “ฝั่งตะวันตก” หรือ “ฝั่งซ้าย” “ฝั่งขวา” เพื่อระบุที่ตั้งเมืองบริเวณแม่น้ำโขงเสมอ^๓ หากเราพิจารณาโดยใช้แนวพรมแดนธรรมชาติ คือ แม่น้ำโขงเราจะพบเส้นแบ่งเขตอำนาจระหว่างสยามและเวียดนามที่ชัดเจนขึ้น และการยึดครองดินแดนพระตะบองเป็นนโยบายที่เป็นระบบและสัมพันธ์กับดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขง ฉะนั้นผู้เขียนเห็นว่าเราจำเป็นต้องเริ่มจากการเข้าใจนโยบายของต้นรัตนโกสินทร์ต่อพระตะบองโดยสัมพันธ์กับดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขงเสียก่อน

พระตะบองกับนโยบายสองฝั่งโขงของสยาม

ปรากฏการณ์หนึ่งที่เด่นชัดในประวัติศาสตร์สมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ ก็คือการพยายามสร้างบ้านแปลงเมืองดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงหลังการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยา วิธีการหนึ่งคือ การกวาดต้อนผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งหลายเมืองถูกพม่ากวาดต้อนผู้คนไป^๔ การกวาดต้อนผู้คนครั้งใหญ่ที่สุดเริ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๓ หรือหลังกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ (ค.ศ.๑๘๒๗) ภายหลังการสถาปนาอำนาจของจักรพรรดิยาหลง(Emperor Gia Long) โดยสามารถปราบกบฏไท่เก็ง (Tayson rebellion) ได้สำเร็จ และรวบรวมแผ่นดินเวียดนามให้

^๓ ดู เช่น หอสมุดแห่งชาติ(หสข.). จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ.๑๒๐๔/๒. ระบุชื่อเมืองเขมรบนฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขง.

^๔ ศรีศักร วัลลิโภดม. “ลาวในเมืองไทย.” เมืองโบราณ ๖,๒ : (ธันวาคม ๒๕๒๒-มกราคม ๒๕๒๓.) หน้า ๖๕.

เป็นปีกแผ่นอีกครั้งตั้งแต่ปี ค.ศ. ๑๘๐๒ เป็นต้นมา เวียดนามได้เริ่มขยายอิทธิพลเข้าสู่ลาวและกัมพูชา อีกครั้งหนึ่ง ความขัดแย้งระหว่างไทยและเวียดนามทวีความรุนแรงขึ้นเมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ในปี ค.ศ.๑๘๒๗ และเจ้าอนุได้หนีไปพึ่งเวียดนาม หลังปราบกบฏเจ้าอนุได้ในปี ค.ศ.๑๘๒๙ กองทัพไทยยังคงมีภาระติดพันอยู่กับความระส่ำระสายของหัวเมืองลาว ทั้งการกวาดต้อนจัดระบบการปกครองในเมืองต่างๆ ให้มั่นคง และปราบปรามกลุ่มต่อต้านซึ่งได้รับการสนับสนุนจากเวียดนาม ดังเช่น กรณีกบฏมหาชัยสงครามในกัมพูชาเกิดขึ้นในปี ค.ศ.๑๘๓๓ พร้อมกับภัยพิบัติการกวาดต้อนราษฎรฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงตอนบนยังคงดำเนินต่อไป นโยบายกวาดต้อนผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้ได้ดำเนินมาถึงทศวรรษที่ ๑๘๖๐^๕ สงครามและการกวาดต้อนผู้คนกินอาณาเขตตั้งแต่เมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก จนถึงลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างในกัมพูชา ผู้คนส่วนใหญ่ถูกจัดให้ตั้งถิ่นฐานในหัวเมืองลาวฝั่งตะวันออกหรือภาคอีสานในปัจจุบัน นโยบายดังกล่าวในด้านหนึ่งก็เพื่อตอบสนองความต้องการกำลังแรงงาน อันเป็นปัญหาสำคัญของรัฐสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในรูปของส่วย ภาษีที่เพิ่มพูนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงเป็นผลจากนโยบายนี้ด้วยเช่นกัน ในอีกด้านหนึ่งอำนาจของเวียดนามที่เริ่มเข้มแข็งและขยายตัวเข้ามายังดินแดนลาวและเขมรมากขึ้นทุกขณะ เป็นสิ่งที่ทำให้ไทยหวาดวิตก การรุกรานจากเวียดนาม การกวาดต้อนและทำลายฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ก็เพื่อป้องกันไม่ให้ดินแดนดังกล่าวกลายเป็นแหล่งเสบียงอาหารและผู้คนให้แก่กองทัพเวียดนามได้ ในทางกลับกันดินแดนที่ว่างเปล่าก็คือแนวปราการชนิดหนึ่ง ช่วงเวลาดังกล่าวจึงต้องมีการจัดระบบการบริหารเมืองทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้เป็นระบบมากขึ้น เพื่อเป็นฐานสนับสนุนยุทธปัจจัยให้กับกองทัพไทย เชียงคานได้ถูกตั้งให้ปกครองดินแดนทางใต้ของเมืองหลวงพระบางจนถึงเวียงจันทน์, หนองคายมีอำนาจควบคุมถึงเมืองนครพนม, มุกดาหารและเขมรราชควบคุมราชอาณาจักรจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นที่อยู่ติดเขตกัมพูชา ในกรณีกัมพูชา ดินแดนพระตะบองซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำโขงเช่นกัน จึงมีหน้าที่เช่นเดียวกับหัวเมืองหลักทางภาคอีสานโดยดูแลเมืองเสียมราฐและโพธิสัตว์ (อำนาจของไทยในรัชกาลที่ ๓ ขยายไปควบคุมถึงโพธิสัตว์) รวมทั้งเป็นฐานที่มั่นทางการทหารในช่วงสงคราม

ผู้เขียนเห็นว่านโยบายระยะยาวและการปฏิบัติที่ชัดเจนของราชสำนักสยามต่อดินแดนพระตะบองเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้เอง ขณะที่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ความสัมพันธ์กับดินแดนพระตะบองไม่ปรากฏมากนัก ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่เวียดนามมีศึกติดพันภายในประเทศ ความสัมพันธ์กับราชสำนักเวียดนามในรัชสมัยของจักรพรรดิยาหลง (Emperor Gia Long) เป็นไปโดยราบรื่น โดยรัชกาลที่ ๑ ได้เคยช่วยจักรพรรดิยาหลงต่อสู้กับพวกกบฏโกเชินเพื่อสถาปนาราชวงศ์เหงียนขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง อิทธิพลของไทยในกัมพูชาอยู่ในสภาวะที่มั่นคง

^๕ โปรดดูรายละเอียดใน Kennon Breazeale and Sanit Smuckarn, *A Culture in Search of Survival: The Phuan of Thailand and Laos*, (Monograph series 31 : Yale Univ. Southeast Asia Studies, 1988) chapter 13.

นักองเองหรือพระนารายณ์ราชาซึ่งอยู่ใต้การอุปถัมภ์ของไทยได้รับการสถาปนาเป็นกษัตริย์เขมรโดยรัชกาลที่ ๑ พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ระบุว่า เพื่อเป็นการตอบแทนความดีความชอบของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ขุนนางเขมรที่ฝึกฝึและช่วยเหลือไทย รัชกาลที่ ๑ จึงได้ขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐจากพระอุทัยราชาให้ขึ้นกับอำนาจของกรุงเทพฯ โดยให้อยู่ใต้การปกครองของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์^๖ ในช่วงนี้ ความสำคัญหลักของพระตะบองอยู่ที่การเป็นฐานทางการเมืองที่คอยสอดส่องความเป็นไปในเขมร และญวนให้กับราชสำนักสยาม ความสัมพันธ์ในปลายรัชกาลที่ ๒ กับเวียดนามเริ่มคลอนแคลน เมื่อจักรพรรดิยาลองสามารถปราบกบฏโกเซินได้ราบคาบ และสถาปนาอำนาจของตนจนเข้มแข็งในราวปี ค.ศ. ๑๘๐๒ อิทธิพลของเวียดนามในเขมรจึงกลับเพิ่มขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง กษัตริย์เขมรในขณะนั้นคือนักองจันหรือพระอุทัยราชา โอรสของนักองเอง มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเวียดนามมากกว่ากับไทย

พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์และบรรดาเอกสารจดหมายเหตุในช่วงรัชกาลที่ ๓ มักให้ภาพความระส่ำระสาย ออดอยาก การกวาดต้อนอพยพผู้คน อันเป็นผลของสงครามระหว่างไทย-เวียดนามในกัมพูชา งานของ David Chandler ได้ชี้ว่า สงครามนี้ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อลักษณะประชากรของกัมพูชาอย่างมาก โดยเฉพาะบรรดาเมืองที่อยู่บน

เส้นทางเดินทัพของไทย จะถูกกวาดต้อนผู้คนและเผาทำลาย (พระตะบองและเสียมราฐตั้งอยู่บนเส้นทางเดินทัพเช่นกัน--ผู้เขียน โปรดดูแผนที่เส้นทางเดินทัพ) ความโหดร้ายของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาแม่ทัพไทย ทำให้ในปี ค.ศ. ๑๘๓๙ ชาวพระตะบองราว ๕,๐๐๐-๖,๐๐๐ คน หนีไปกับนักองอิมเพื่อไปเข้ากับเวียดนาม พวกที่ถูกจับกลับมาได้ก็ถูกสังหารอย่างทารุณ จึงมีผลให้ดินแดนกันชนของไทยในพระตะบองสิ้นสุดลงในที่สุด^๗ ผู้เขียนเห็นว่าการอธิบายและสรุปเช่นนี้เกิดจากขาดการพิจารณาหลักฐานเอกสารอย่างละเอียด และที่สำคัญขาดการแยกแยะความสำคัญของดินแดนแต่ละส่วนในสายตาของไทย ในขณะที่ผู้เขียนเห็นว่านโยบายของไทยที่มีต่อดินแดนพระตะบองหรือฝั่งขวามแม่น้ำโขงนั้นต่างจากดินแดนเขมรที่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ดินแดนที่อยู่ใต้อิทธิพลของเวียดนาม มีหลักฐานหลายอย่างที่ทำให้เห็นถึงความพยายามของไทยที่จะสร้างให้พระตะบองเติบโตทัดเทียมกับดินแดนที่อยู่ใต้อิทธิพลของเวียดนาม

ประการแรก สงครามในช่วงแรกปี ค.ศ. ๑๘๓๓-๑๘๓๕ กองทัพไทยอยู่ในภาวะเป็นรองเวียดนาม จนกระทั่งเมื่อนักองจันหรือพระอุทัยราชา กษัตริย์เขมร ซึ่งเลือกที่จะใกล้ชิดเวียดนามมากกว่าไทยได้สิ้นพระชนม์ลงในปี ค.ศ. ๑๘๓๕ เขมรขาดรัชทายาทสืบต่อ ด้วยนักองจันมีแต่พระราชธิดา ขณะที่ทาง

^๖ กรมศิลปากร, *รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์*. (รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔) (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ โฆษิต เวชชาชีวะ พระนคร, ๒๕๐๗) หน้า ๔๓

^๗ Chandler, *Cambodia Before the French...* p.๑๑๕-๑๑๖.

กรุงเทพฯ มีพระอนุชาต่างมารดาของนักร้องจันอยู่ในความควบคุมถึงสองพระองค์ คือนักร้องอิมและนักร้องด้วง อีกทั้งเกิดกลุ่มต่อต้านเวียดนามในเขมรขึ้น ทางกรุงเทพฯ จึงเห็นโอกาสที่จะรุกกลับ รัชกาลที่ ๓ ได้สั่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ซึ่งขณะนั้นอยู่ในกรุงเทพฯ กลับกัมพูชา และดำเนินการก่อสร้างเมืองพระตะบอง รวมทั้งพระราชวังให้กับนักร้องอิมและนักร้องด้วง จดหมายเหตุตอนนีระบุว่า “เพื่อให้มันคงแข็งแรงคงงามมีสง่าขึ้นอีก จะได้เชิดชูเกียรติอิมซึ่งครองพระตะบองอยู่และสะดวกแก่การที่เขมรจะหนีร้อนมาพึ่งไทย”^๘ ผู้เขียนพบว่าก่อนปี ค.ศ. ๑๘๓๖ การกวาดต้อนครัวเขมรเข้ามาในเขตสยามเกิดขึ้นทั้งในเมืองฝ่งซ่ายและชาวแม่ น้ำโขงซึ่งรวมทั้งในพระตะบองด้วย^๙ แต่นับจากปี ค.ศ. ๑๘๓๖ เป็นต้นไปไม่ปรากฏว่ามีกรกวาดต้อนครัวจากเมืองพระตะบอง

เสียมราฐและโพธิสัตว์เข้ามาฝั่งไทย เมืองที่ถูกกวาดต้อนและทำลายล้วนตั้งอยู่บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหรือไม่ก็อยู่ใต้อิทธิพลของเวียดนามเช่น พนมเปญ ป่าศักดิ์ (Bassac บนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง) ใจคบบาพนม ศรีสุนทร (Srey Santhor) ไพรเวง สมบุก สมบูรณ์ ในจำนวนนี้ พนมเปญจะเป็นเมืองที่ถูกกวาดต้อนและเผาทำลายโดยกองทัพไทยมากที่สุด^{๑๐} นอกจากนี้ยังพบว่า ในบางปีการปลุกข้าวในพระตะบองยังคงดำเนินอยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งพิงข้าวจากหัวเมืองลาว ตะวันออก หรือภาคกลางของไทย ทั้งนี้เงินที่ซื้อข้าว นำมาจากส่วยเงินที่เก็บจากหัวเมืองลาวตะวันออก เช่น อุบล จำปาศักดิ์ สีทันดร แสนปาง^{๑๑} ขณะที่ดินแดนส่วนอื่นของกัมพูชาประสบภาวะอดอยากอย่างมาก ราษฎรจากฝ่งซ่ายแม่น้ำโขงต้องอพยพเข้ามาฝั่งขวา เพื่อหาอาหาร ดังปรากฏว่าในปี ค.ศ. ๑๘๓๔

^๘ กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ตอนที่ ๑,” ใน *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗*, (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงสาส์น ยมาภัยพงศ์พิพัฒน์ พระนคร, ๒๕๐๒) หน้า ๙๖-๑๐๕

^๙ การกวาดต้อนก่อนปี ๑๘๓๖ ดู กรมศิลปากร, *เพ็ญอ้าง* หน้า ๕-๗๖ ; ก.ศ.ร. กุหลาบ, *อานามสยามยุทธว่าด้วยการสงครามระหว่างไทย ลาว เขมร ญวน เล่ม ๒* (พระนคร:แพรวพิทยา, ๒๔๗๕) หน้า ๖๑๒-๖๑๓, ๖๖๒-๖๖๕ ; หลสข. *จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๑๙๗/๓*.

^{๑๐} การกวาดต้อนนับแต่ปี ๑๘๓๖ เป็นต้นไป ดู ก.ศ.ร. กุหลาบ *เพ็ญอ้าง* หน้า ๖๑๒-๖๑๓, ๖๖๒-๖๖๓, ๘๕๗-๘๕๘, ๙๒๘; ราชบัณฑิตยสภา. *จดหมายเหตุเรื่องทัพญวนครั้งรัชกาลที่ ๓* (พระนคร:โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๖) หน้า ๗-๒๕; กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุเกี่ยวกับ เขมรและ ญวน...” *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗* (๒๕๐๒) หน้า ๑๕๒-๑๕๓; หลสข. *จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๒/๘๓; ๑๒๐๔/๑/๙๘; ๑๒๐๔/๑/๑๑๑; ๑๒๐๔/๑/๑๒๒; ๑๒๐๔/๑/๑๒๗*

^{๑๑} ไบบอกรปี ๑๘๓๔ ระบุว่า “...ที่พระตะบอง เสียมราฐ สวายจิต มงคลบุรี ตะโนด หินแร่ ได้ปักด้าลงแล้วประมาณ ๒ ส่วน...” ดู ศิลปากร, “จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน...” *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗* หน้า ๔๖; ชื่อข้าวเมืองพระตะบองปี ๑๘๓๖-๑๘๓๗ ดู หลสข. *จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐/๖๘; ๑๒๐๐/๖๙; ๑๒๐๐/๒๓; ๑๒๐๑/๘๗* อย่างไรก็ตามมีหลายครั้งที่พระตะบองและเมืองขึ้นต้องอาศัยข้าวจากหัวเมืองลาวและภาคกลางของไทย โดยมีปราจีนบุรีเป็นแหล่งสนับสนุนด้านเสบียงอาหารที่สำคัญ ดู *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗* หน้า ๕-๘, ๒๔, ๓๒-๓๓, ๔๕-๔๖, ๕๓ ; *จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔/๑/๙๘*

“ครอบครัวเมืองบาพนม เมืองศรีสุนทร เมืองไพรแวง พากันทำสะพานข้ามแม่น้ำโขงที่ท่าระกาโกงผอน ครอบครัว มารวบรวมกันอยู่ ณ เมืองกะพงเสียมข้างฝั่งปากตะวันตก...” ๑๒ ทั้งนี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลจากนโยบายของไทยที่ไม่ต้องการให้เขมรที่อยู่นอกการควบคุมของไทย “รวบรวมตั้งตัวทำไร่นาได้” ๑๓ วิธีสร้างความเติบโตให้กับดินแดนใต้การควบคุมของไทยอีกวิธีหนึ่ง คือการยกระดับ “บ้าน” ให้เป็น “เมือง”

ในช่วงสงครามนี้ บ้านมณฑลบุรีจึงได้รับการยกให้เป็นเมืองโดยเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เพื่อ “จะได้เสด็จออกไปถึงญวนว่าทางนี้มีบ้านเมืองแน่นหนา” ๑๔ ข้อมูลเกี่ยวกับประชากรนั้นค่อนข้างจะจำกัด อย่างไรก็ตาม มีข้อสันนิษฐานว่าพนมเปญไม่ได้เป็นเมืองที่มีประชากรมากที่สุดของกัมพูชาจากการประมาณโดยเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสในปี ๑๘๖๒ ซึ่งว่าพระตะบองมีประชากรหนาแน่นกว่าพนมเปญ ๑๕

๑๒ กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน...” *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗* หน้า ๕๙, ๖๕-๖๘.

๑๓ *เรื่องเดียวกัน*. หน้า ๓๓.

๑๔ หลช. *จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๓/๕๘*

๑๕ Archives Nationales depot d'outremer (AOM), Aix, (Indochine) *Amiraux 12705*. “Rapport sur le Cambodge, Voyage du Saigon à Battambang par Spooner,” 30 decembre 1862 ระบุว่าพนมเปญมีประชากรราว ๕,๐๐๐ คน ขณะที่พระตะบองมีราว ๑๕,๐๐๐-๑๘,๐๐๐ คน ตัวเลขประเมินนี้คงต่ำกว่าความเป็นจริง แต่อย่างน้อยก็ชี้ว่าในสายตาของเขาแล้ว พระตะบองมีประชากรหนาแน่นมากกว่า ขณะที่ Henri Mouhot กล่าวว่าพนมเปญที่ประชากรราว ๑ หมื่นคน เป็นคนจีนเกือบทั้งหมด และยังมีราษฎรที่อาศัยอยู่ในเรืออีกประมาณสองเท่า ดู Henri Mouhot, *Henri Mouhot's Diary*. Abridged and edited by Christopher Pym. (Kuala Lumpur: Oxford Univ. Press. 1966) p. 60 อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่แน่ชัดระบุว่าในปี ๑๘๓๐ คนขึ้นเมืองพระตะบอง (ไม่รวมเสียมราฐ) มีอยู่ ๑๑,๒๘๕ คน ซึ่งมากกว่าเมืองหลวงพระบางเกือบเท่าตัว ซึ่งมีอยู่ ๖,๘๙๔ คน ดู “บัญชีคนขึ้นเมืองพระตะบอง เมืองปราจีนบุรีเมืองหลวงพระบาง จ.ศ. ๑๑๙๒,” ใน *จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๕* (พิมพ์ในโอกาสพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ, ๒๕๓๐) หน้า ๑๐๘; นอกจากนี้ ข้อมูลที่สำรวจโดยเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสในปี ๑๘๐๗ ระบุว่า พนมเปญมีประชากรเป็นอันดับที่ ๑๑ ในจำนวน ๑๒ เมืองที่สำรวจ (ไม่รวมพระตะบองและเสียมราฐ) คือมีอยู่เพียง ๔๔,๘๑๙ คน ในจำนวนนี้เป็นชาวจีนถึง ๑๒,๕๓๓ คน ชาวเวียดนาม ๙,๔๘๙ คน ดู AOM, AIX. (Indochine) *Ancein Fonds Carton III dossier G 01(6)*. “Statistique population du Cambodge année 1907” ขณะที่เอกสารอีกชิ้น ประมาณว่าในปี ๑๘๐๗ พระตะบองมีประชากรราว ๒ แสนคน เสียมราฐมีราว ๔ หมื่นคน AOM, AIX. (Indochine) *Residences Superieures du Cambodge 254*, “Rapport de Monsieur Breucq, sur Battambang, 15 fevrier 1907. ผู้เขียนตระหนักว่าเป็นการยากที่ทำการเปรียบเทียบเอกสารสองชิ้นมาเปรียบเทียบ และช่วงเวลาทำการสำรวจก็ห่างจากต้นรัตนโกสินทร์ถึงครึ่งศตวรรษ จึงไม่อาจชี้ชัดว่าเป็นผลของการที่พนมเปญถูกทำลายโดยไทยในทศวรรษ ๑๘๓๐- ๑๘๔๐ อย่างไรก็ตามคงไม่ไร้น้ำหนักเสียทีเดียวที่จะชี้ว่าพระตะบองมีประชากรหนาแน่นกว่าพนมเปญ และนี่อาจชี้ให้เห็นผลของนโยบายที่ไทยต้องการสร้างความเติบโตและแข็งแกร่งให้กับพระตะบอง

ตารางที่ ๑ ปริมาณส่วยกระวานจากเมืองพระตะบอง ปีค.ศ. ๑๘๓๕ - ๑๘๕๓

ปี	จำนวนเลขส่วย	กระวาน(หาบ)	หมายเหตุ
๑๘๓๕	๑,๖๓๕	๖๕.๓๖	
๑๘๓๖	๑,๕๐๐	๖๐.๐๐	
๑๘๓๗	๑,๖๐๕	๖๕.๑๖	
๑๘๓๘	๑,๖๕๗	๖๖.๒๘	
๑๘๓๙	๑,๓๗๖	๕๒.๖๘	
๑๘๔๐	๑,๔๕๒	๖๐.๐๕	
๑๘๔๑	๑,๕๙๕	๖๓.๗๖	
๑๘๔๒	๑,๕๕๒	๖๒.๘๐	
๑๘๔๓	๑,๕๘๒	๖๓.๒๘	
๑๘๔๔	n.a.	n.a.	
๑๘๔๕	๑,๐๐๐	๔๐.๐๐	เกิดโรคระบาด ผู้คนล้มตายมาก
๑๘๔๖	๑,๓๒๘	๖๖.๑๖	
๑๘๔๗	-	๖๑.๗๑	
๑๘๔๘	n.a.	n.a.	
๑๘๔๙	๑,๑๐๕	๔๕.๑๖	
๑๘๕๐	-	๕๒.๓๑	
๑๘๕๑	-	๔๙.๘๕	
๑๘๕๒	-	๔๙.๘๕	+เร็ว๑.๙๕หาบ
๑๘๕๓	-	๕๑.๕๙	

หมายเหตุ หนึ่งหาบมีร้อยซั่ง หรือเท่ากับ ๖๐ กิโลกรัม เลขส่วยเมืองพระตะบองมีหน้าที่ส่งกระวานคนละ ๔ ซั่ง หรือเท่ากับ ๒.๔๐ กิโลกรัม ที่มา หจข. จดหมายเหตุร.๓ จ.ศ.๑๑๙๙/๒๔; จ.ศ.๑๒๐๐/๖๙; จ.ศ.๑๒๐๒/๑๖๐; จ.ศ.๑๒๐๓/๕๑; จ.ศ.๑๒๐๔/๖; จ.ศ.๑๒๐๕/๕๖; จ.ศ.๑๒๐๕/๖๗; จ.ศ.๑๒๐๖/๑๒๐; จ.ศ.๑๒๐๙/๗๘; จ.ศ.๑๒๑๒/๑; จดหมายเหตุร.๔ จ.ศ.๑๒๑๕/๑๙๕; จ.ศ.๑๒๑๗/๑๙๕; จ.ศ.๑๒๑๘/๑๙๕.

ตารางที่ ๒ ส่วยจากเมืองเสียมราฐ ปีค.ศ. ๑๘๔๐ - ๑๘๖๖

ปี	เร็ว(หาบ)	สีผึ้ง(หาบ)	เงิน(บาท)
๑๘๔๐	๑๕	๕	-
๑๘๔๒	๑๕	๕	-
๑๘๔๕	๑๕	๕	-
๑๘๔๖	๑๕	๕	-
๑๘๔๗	๑๕	๕	-
๑๘๔๘	๑๕	๕	-
๑๘๕๒	๑๕	๕	-
๑๘๕๓	๑๕	-	-
๑๘๕๔	๑๕	-	-
๑๘๖๐	-	๓.๕๐	๒๒๐
๑๘๖๔	-	-	๖๒๐
๑๘๖๖	-	๖.๑๙	๑,๓๓๕

หมายเหตุ ไม่พบหลักฐานระบุว่า เลขส่วยเมืองเสียมราฐ จะต้องส่งส่วยคนละเท่าไร

ที่มา หจข. จดหมายเหตุร.๓ จ.ศ.๑๒๐๓/๔๒; จ.ศ.๑๒๐๕/๕๖; จ.ศ.๑๒๐๕/๕๖; จ.ศ.๑๒๐๕/๖๗; จ.ศ.๑๒๐๘/๗๐; จ.ศ.๑๒๐๙/๘๑; จ.ศ.๑๒๑๐/๑๔๘; จ.ศ.๑๒๑๒/๑๔๓; จดหมายเหตุร.๔ จ.ศ.๑๒๑๕,๑๒๑๗,๑๒๑๘/๑๙๗; จ.ศ.๑๒๒๓/๓๒๓; จ.ศ.๑๒๒๖/๓๑๖ จ.ศ.๑๒๒๘/๒๕๐ .

ประการที่สอง การกวาดต้อนครัวเมืองพระตะบองโดยนักงอิมในปี ค.ศ.๑๘๓๙ จากการประเมินของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาพบว่ายังคงมีครัวเหลืออยู่ประมาณ ๒ ใน ๓ หรือประมาณสามหมื่นเศษ^{๑๖} ซึ่งก็เป็นตัวเลขที่สูงอยู่ อย่างไรก็ตามมีหลักฐานว่าครัวจำนวนมากได้ถูกกองทัพไทยตามกลับมาได้ หรือไม่ก็หนีกลับมาเอง โดยไม่มีหลักฐานว่าคนเหล่านี้ถูกสังหารอย่างทารุณแต่อย่างใด มีหลักฐานระบุว่าเลขส่วยกระวานที่กลับคืนมา ยังคงกลับเข้าทำหน้าที่ในกองของตนอย่างเดิม^{๑๗}

ประการที่สาม เอกสารจดหมายเหตุส่วนที่เกี่ยวข้องกับการส่งส่วยจากเมืองพระตะบองและเสียมราฐในช่วงสงครามปี ค.ศ.๑๘๓๓-๑๘๔๗ กลับไม่ได้มีสิ่งชี้ถึงภาวะระส่ำระสายในภูมิภาคนี้เลย ปริมาณส่วยและจำนวนเลขสังกัดกองส่วยเมืองพระตะบอง มีความสม่ำเสมอพอสมควร^{๑๘} กองส่วยเมืองพระตะบองมีทั้งหมด ๕ กอง ถูกกำหนดให้ส่งกระวาน ๔ ชั่งต่อคน (ดูตารางที่ ๑) ส่วนเมืองเสียมราฐนั้น ปริมาณส่วยที่ส่งก็อยู่ในระดับสม่ำเสมอเช่นกัน แต่ข้อมูลในส่วนของเมืองเสียมราฐมีจำกัด จึงไม่อาจทราบจำนวนเลขส่วยและปริมาณเกณฑ์ต่อคน อย่างไรก็ตามจาก

ปริมาณส่วยที่มีน้อย ทำให้เข้าใจว่าเสียมราฐเป็นเมืองที่มีประชากรน้อยกว่าพระตะบองมาก (ดูตารางที่ ๒) นอกจากนี้ยังปรากฏว่า ในปี ค.ศ. ๑๘๓๕ เริ่มมีส่วยกระวานจากเมืองโพธิสัตว์ส่งเข้ากรุงเทพฯ เลขส่วยเมืองโพธิสัตว์ถูกกำหนดให้ส่งกระวาน ๑๔ ชั่งต่อคน (ดูตารางที่ ๓) ตามการสำรวจของเจ้าหน้าที่อาณานิคมฝรั่งเศสในปี ค.ศ.๑๘๖๒ ระบุว่าโพธิสัตว์เป็นเมืองที่อุดมไปด้วยป่ากระวาน^{๑๙} ไม่เพียงแต่กระวานส่วยที่ถูกส่งเข้ากรุงเทพฯ อย่างสม่ำเสมอเท่านั้น แต่ยังมีกระวานที่จัดซื้อภายใต้การควบคุมของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถูกส่งเข้ามาพร้อมกองส่วยกระวาน โดยมีพระตะบองและโพธิสัตว์เป็นแหล่งซื้อที่สำคัญ โดยใช้เงินส่วยจากเมืองอุบล จำปาศักดิ์ สัตหันธ์ แสนปาง เชียงแตง และเงินจากท้องพระคลังในกรุงเทพฯ มาจัดซื้อ ราคากระวานที่เจ้าหน้าที่ของไทยจัดซื้อในพระตะบองในปี ค.ศ. ๑๘๓๗-๑๘๔๖ หาบละ ๑๒๐ บาท ยกเว้นปี ค.ศ. ๑๘๔๕ ราคาหาบละ ๑๐๐ บาท (ดูตารางที่ ๔) ขณะที่ราคาขายในตลาดจีนหาบละ ๑๕๐ ถึง ๒๕๐ บาทต่อหาบ ขึ้นอยู่กับคุณภาพของกระวาน Burney ระบุว่าไทยผลิตกระวานได้ประมาณปีละ ๘๐๐ หาบ โดยขายให้เงินทั้งหมด เกือบ

^{๑๖} ศิลปการ, "จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน..." *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗* หน้า ๑๒๔-๑๒๙. ก.ศ.ว. กุหลาบ อานามสยามยุทธ์ หน้า ๕๓๔-๕๓๗

^{๑๗} ศิลปการ, "จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน..." *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗*. หน้า ๑๒๙-๑๓๖ ; *หสข. จดหมายเหตุ* ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๒/๑๖๐; ๑๒๐๓/๕๑

^{๑๘} ข้อสังเกตนี้ผู้เขียนได้จากบทความของ Constance Wilson "The Nai Kong in Battambang, 1824-68," in *Contributions to Asian Studies*, XV (1980) pp.66-72

^{๑๙} AOM, Aix. (Indochine) *Amiriaux 12705*. "Rapport sur le Combodge..par Spooner"

ตารางที่ ๓ ส่วยจากเมืองโพธิสัตว์ ปีค.ศ. ๑๘๔๒ - ๑๘๖๔

ปี	กระวาน(หาบ)	ทอง(บาท-น้ำหนัก)	เงิน(บาท)
๑๘๓๕	๒๒.๐๐		
๑๘๓๖	๑๕.๐๐		
๑๘๔๐	๓๔.๒๖		
๑๘๔๒	-	๖๐.๒๕๑	๑,๕๓๒
๑๘๔๕	๗๐.๐๐		
๑๘๔๖	๗๐.๐๐		
๑๘๔๗	๖๐.๕๐		
๑๘๕๐	๕๐.๕๔		
๑๘๕๒	๔๙.๗๐		
๑๘๕๓	๔๗.๖๘		
๑๘๕๔	๔๙.๒๑		
๑๘๕๕	๕๐.๕๔		
๑๘๕๖	๕๐.๕๔		
๑๘๖๔	-		๘,๐๘๐

หมายเหตุ เลกส่วยเมืองโพธิสัตว์จะต้องส่งกระวานคนละ ๑๔ ชั่ง หรือเท่ากับ ๘.๔๐ กิโลกรัม
 ที่มา หจข. จดหมายเหตุร.๓ จ.ศ.๑๒๐๒/๘๓ ; จ.ศ.๑๒๐๓/๕๑ ; จ.ศ.๑๒๐๔/๖๓ ; จ.ศ.๑๒๐๘/๖๐ ; จ.ศ.๑๒๑๑/๒ ; จดหมายเหตุ ร.๔ จ.ศ.๑๒๑๓, /๑๒๕ ; จ.ศ.๑๒๑๕, จ.ศ.๑๒๑๘/๔๙ ; จ.ศ.๑๒๑๙/๑๕๔ ; จ.ศ.๑๒๒๖/๓๑๖ .

ตารางที่ ๔ กระวานจัดซื้อส่งเข้ากรุงเทพฯ ปี ค.ศ. ๑๘๓๓ - ๑๘๔๖

ที่มา หจข. จดหมายเหตุร.๓ จ.ศ.๑๑๙๙/๒๔ ; จ.ศ.๑๒๐๐/๖๙ ; จ.ศ.๑๒๐๒/๑๖๐ ; จ.ศ.๑๒๐๓/๕๑ ; จ.ศ.๑๒๐๔/๖ ; จ.ศ.๑๒๐๕/๕๖ ; จ.ศ.๑๒๐๕/๖๗ ; จ.ศ.๑๒๐๖/๑๒๐ ; จ.ศ.๑๒๐๘/๗๐ ; จ.ศ.๑๒๐๘/๖๐.

ปี	จำนวนเงิน(บาท)	จำนวนกระวาน(หาบ)	แหล่งจัดซื้อ
๑๘๓๓	๒,๕๙๗.๕๐	n.a.	พระตะบอง
๑๘๓๔	๕,๙๓๙.๐๐	n.a.	„
๑๘๓๕	๓,๒๕๑.๗๕	n.a.	„
๑๘๓๖	๖๐๒.๕๐	n.a.	„
๑๘๓๗	๓,๒๐๑.๐๐	๒๖.๖๗๕	„
๑๘๓๙	๘๙๗.๒๕๑	๗.๔๗	„
๑๘๔๐	๔,๒๐๐.๐๐	๓๕.๐๐	โพธิสัตว์
๑๘๔๑	๘,๐๐๐.๐๐	๑๓๐.๔๓	พระตะบอง
๑๘๔๒	๓,๖๓๔.๑๒๕	n.a.	พระตะบอง+โพธิสัตว์
๑๘๔๓	๕๓๕๘.๑๒๕	๘๐.๘๗	„
๑๘๔๕	๑,๐๐๐.๐๐	๑๐.๐๐	โพธิสัตว์
๑๘๔๖	๓,๙๓๑.๗๕	๓๒.๖๘	พระตะบอง

ไว้บริโภคเองประมาณ ๑๐๐ หาบ ๒๐ หากนำ ปริมาณกระวานส่วยบวกกระวานจัดซื้อที่ได้จากดิน แตนนี้ นับว่าเป็นสัดส่วนของผลผลิตทั้งหมดที่ไม่น้อย ที่เดียว เช่นในปี ค.ศ.๑๘๓๕ มีกระวานส่งกรุงเทพฯ รวม ๑๑๔ หาบ ปี ค.ศ. ๑๘๔๖ มี ๑๖๘.๘๔ หาบ จึง เท่ากับประมาณ ๑ ใน ๗ และ ๑ ใน ๕ ของผลผลิต ที่ไทยผลิตได้ทั้งหมด

จากความสม่าเสมอของปริมาณส่วยและ จำนวนแลกส่วยของเมืองพระตะบอง ซึ่งว่าแลกเหล่านี้ มิได้ถูกกวาดต้อนเข้ามาในไทยหรือถูกเกณฑ์เข้าร่วม กับกองทัพ ขณะเดียวกัน พระตะบองก็มีได้เป็นฐาน ทางการเมือง-การทหารเท่านั้น การจัดการทางการเมือง มีความหมายทางเศรษฐกิจควบคู่อยู่ด้วยเช่นกัน มูลค่าของกระวานในตลาดต่างประเทศอาจเป็นสิ่งที่ ทำให้ไทยยังคงพยายามรักษากิจกรรมทางเศรษฐกิจ นี้เอาไว้แม้แต่ในภาวะสงคราม อาจมีผู้แย้งว่าแลก กระวานส่วยเมืองพระตะบอง มักจะอาศัยอยู่ในป่าเขา (กระวาน) จึงไม่ถูกกวาดต้อน แต่คงไม่สามารถปฏิเสธ ว่าการควบคุมกำลังคนของเมืองพระตะบองนั้นมี ประสิทธิภาพพอสมควร ซึ่งนายกองเมืองพระตะบอง นั้นขึ้นตรงกับอำนาจของแม่ทัพไทย คือเจ้าพระยา

บดินทรเดชา ขื่อน่าสนใจคือบรรดานายกอง พระตะบองทั้งห้าคนนั้นไม่พบว่ามีสายสัมพันธ์ทาง เครือญาติกับเจ้าเมืองพระตะบองแม้แต่คนเดียว จึง เป็นไปได้ว่า ทางกรุงเทพฯค่อนข้างเคร่งครัดที่จะได้ รับผลประโยชน์จากกระวานของพระตะบองอย่างเต็ม เม็ดเต็มหน่วย จนกระทั่งสงครามสิ้นสุดลง เจ้าเมือง พระตะบอง เจ้าพระยาตาททธรธิน จึงรับหน้าที่ต่อ จากเจ้าพระยาบดินทรเดชา ดูแลระบบส่วยนี้ต่อไป ๒๑

นโยบายการค้าและความมั่นคงในพระตะบอง

ดินแดนพระตะบองมีความสัมพันธ์ทางการค้า กับทั้งกรุงเทพฯ พนมเปญ และเวียดนามใต้ แต่เนื่องจาก อยู่ใต้การควบคุมของไทย ความสัมพันธ์ทางการค้า กับพนมเปญ และเวียดนามจึงถูกแทรกแซงโดย อำนาจรัฐไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

เอกสารในทศวรรษที่ ๑๘๖๐ ระบุว่าการเดินทาง ของคาราวานสินค้าระหว่างพระตะบอง และเสียมราฐ กับฝั่งไทยไม่ต้องเสียภาษี แต่ในทางตรงกันข้าม สินค้าออกจากพระตะบองไปยังเมืองอื่นของกัมพูชา และเวียดนาม จะต้องเสียภาษีร้อยละ ๑๐ ที่ด่าน เปียมเสมา ๒๒ และยังคงผ่านด่านภาษีที่พนมเปญ ๒๓

๒๐. Henry Burney, *The Burney Paper*, vol II. (Bangkok:Vajirayana National Library,๑๙๑๑) pp.๑๐๓-๑๐๗.

๒๑. Wilson, "The Nai Kong of Battambang..." *Contribution to Asian Studies* (๑๙๘๐) pp. ๖๗-๖๘

๒๒. AOM, Aix, (Indochine) *Amiraux* ๑๒๗๐๕ "Rapport sur le Cambodge... par Spooner" เข้าใจว่าภาษีที่เก็บได้นี้ เป็นของเจ้าเมืองพระตะบอง

๒๓. Doudart de Lagree et autres, *D'Exploration en Indo-chine effectue pendant les années 1866,1867,1868.* (Paris:Librairie Hachette, 1873) p.222.; AOM, Aix. (Indochine) *Gouvernement Général 26143.*"Rapport du Lieutenant Maitre sur sa mise a Battambang, 1897.

และด้านภาษีเวียดนามที่เมืองโจดกอีกร้อยละ ๑๐ ด้านภาษีนี้จึงเป็นอุปสรรคสำคัญของการค้าระหว่าง พระตะบองกับภูมิภาคอินโดจีน ทั้งๆที่โดยสภาพ ภูมิศาสตร์แล้ว การค้ากับทางอินโดจีนโดยเส้นทาง แม่น้ำโขงมีความสะดวกและประหยัดกว่ามาก การ เดินทางจากพระตะบองถึงปราจีนบุรีต้องใช้เกวียน (ใช้ได้เฉพาะหน้าแล้ง) และต่อเรือล่องมาทางแม่น้ำ บางปะกงใช้เวลาไม่ต่ำกว่า ๑๕ วัน ขณะที่ล่องเรือ จากพระตะบองมาทะเลสาบเขมรใช้เวลาเพียง ๒ วัน ๒๔ แต่ถ้าวางเป็นกองส่วยการเดินทางจะใช้เวลาจนถึง ๓ เดือน ๒๕ แต่เฉพาะการค้ากับทางกรุงเทพฯ ไม่มี ด้านภาษี มีผลให้ต้นทุนสินค้าใกล้เคียงกับสินค้าที่ส่ง ไปขายหรือซื้อจากพนมเปญและเวียดนามได้ ๒๖ นอกจากนี้อิทธิพลของอำนาจรัฐไทยในดินแดนนี้ ยัง อาจกระตุ้นให้การค้ากับฝั่งไทยดำเนินอยู่อย่าง สม่าเสมอ นำเสียดายที่ไม่มีเอกสารเกี่ยวกับปริมาณ การค้าในพระตะบองในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานเท่าที่มีระบุว่า ในปี ค. ศ.๑๘๓๘ กรุงเทพฯ ได้รับเงินผูกปีเงินเมืองพระตะบอง ๕๕๗

คน ๒๗ จำนวนคนจีนในพระตะบองในภาวะสงคราม นับว่าไม่น้อยเลย ขณะที่สุพรรณบุรีในปี ค.ศ. ๑๘๓๔ มีจีน ๔๓๒ คน และมีเพียงกรุงเทพฯ นครไชยศรี ฉะเชิงเทรา พิษณุโลก และกรุงเทพฯที่มีจีนเกิน หนึ่งพันคน ๒๘ ตัวเลขคนจีนนี้อาจชี้ให้เห็นกิจกรรม ทางเศรษฐกิจที่ยังดำเนินอยู่ในภาวะสงคราม ในสมัย ร. ๓ มีจีนจากเมืองพระตะบองเข้าไปซื้อสินค้าใน กรุงเทพฯ โดยซื้อกับเจ้าภาษีกระวานกรุงเทพฯ สันนิษฐานว่าพ่อค้าจีนเมืองพระตะบองคงนำไป จำหน่ายให้กับเจ้าภาษีกระวานในกรุงเทพฯ และ ปรากฏว่าขุนนางไทยคือ พระยาโชดิกราชเศรษฐี ได้ แต่งให้พ่อค้าจีนออกมาค้าขายที่พระตะบอง มีกระวาน เป็นสินค้าหลักที่ซื้อกลับไป โดยฝากไปกับกองส่วย พระตะบอง ๒๙ ในบางครั้งก็เป็นพ่อค้าชาวเขมรที่ อพยพไปอยู่เมืองไทย เดินทางเข้ามาค้าขายในเขมร ๓๐ กองส่วยที่นำกระวานเข้าไปส่ง ขากลับได้ซื้อมะพร้าว ถึง ๖๐๐ ผล กลับไปพระตะบอง ๓๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผืนดูจะเป็นสินค้าสำคัญที่พระตะบองซื้อไปจาก กรุงเทพฯ แต่เป็นสินค้าที่ผูกขาดโดยเจ้าเมืองพระตะบอง

๒๔ AOM, Aix, (Indochine) *Amiriaux 12705* "Rapport sur le Cambodge... par Spooner"

๒๕ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๓/๑๑๐.

๒๖ Doudart de Lagree, *D'Exploration en Indo-chine...* (1873); AOM, Aix, (Indochine) *Gouvernement Général* 47453. "Monsieur Breucq à Monsieur le Gouverneur General de l'Indo-chine, Hanoi, 30 mars 1906.

๒๗ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐/๖๘.

๒๘ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๑๙๖/๕๒.

๒๙ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๑๒/๑๒๘.

๓๐ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๙/๗.

๓๑ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔/๖.

พระยาศาททรรณิน ^{๓๒} นอกจากเงินตราของ เวียดนามและลาวที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในกัมพูชาแล้วยังมีเงินตราไทยหมุนเวียนในเขตทะเลสาบด้วย ^{๓๓} เอกสารฝรั่งเศส ในปี ค.ศ. ๑๘๘๗ และ ๑๘๐๖ ระบุว่า สินค้าหลักที่พระตะบองส่งออก ได้แก่ ข้าว ปลาแห้ง โค กระบือ ฝ้ายและสิ่งทอ ส่วนสินค้าเข้า ได้แก่ เหล็ก ผลิตภัณฑ์จากเหล็ก และสินค้าที่ส่งมาจากสิงคโปร์ และฮ่องกง โดยการซื้อจากกรุงเทพฯ พนมเปญ และ ไช้กอง ^{๓๔}

นอกจากนี้ พระตะบองยังเก็บภาษีจับปลา ในทะเลสาบอีกด้วย มีเรือหาปลาจากเมืองอื่นๆ ใน กัมพูชาและเวียดนามได้เข้ามาจับปลาในทะเลสาบ จำนวนมาก ^{๓๕} ในปี ค.ศ. ๑๘๖๘ อดัมโรดมได้ ขอร้องให้ฝรั่งเศสหาทางให้ไทยยกเลิกภาษีจับปลาใน ทะเลสาบ เพราะก่อความเดือดร้อนให้กับบรรดาพ่อค้า และคนจับปลา ^{๓๖}

การแทรกแซงของรัฐไทยด้วยระบบภาษีนี้ ใน ด้านหนึ่ง ได้นำมาให้ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับ กรุงเทพฯมีมากยิ่งขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่ง ได้ก่อ อุปสรรคทางการค้าระหว่างพระตะบองกับดินแดน

อื่นของกัมพูชาและเวียดนาม นอกจากนี้ ในกรณี เวียดนามยังอาจเป็นไปได้ว่า ไทยไม่ต้องการให้ สินค้าจากดินแดนในครอบครองของตนเอื้อประโยชน์ ต่อการค้าของเวียดนาม ทั้งนี้เพราะสินค้าออกส่วนใหญ่ของกัมพูชาจะต้องส่งผ่านไปยังเมืองท่าของเวียดนาม นับตั้งแต่เวียดนามเข้ายึดครองดินแดน สามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ฮาเตียน (พุทธโธมาศ) และไช้กองจึงได้กลายมาเป็น ศูนย์กลางของสินค้าออกของพนมเปญ ^{๓๗} สินค้า จากพนมเปญเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของเวียดนาม ไปยังตลาดจีน ได้แก่ กระวาน น้ำตาล ผาง ฝ้าย ข้าว ศรีมั้ง เร่ว งาช้าง เขา-หนังสัตว์ ฯลฯ ขณะที่สินค้า เข้าของเวียดนาม ส่วนหนึ่งจะส่งไปจำหน่ายในกัมพู ชา เช่น ผืน สีเสียด ปราบฏการณ์หนึ่งที่ใช้ให้เห็นจุด มุ่งหมายดังกล่าวได้ดียิ่งขึ้นคือ เมื่อสงครามระหว่าง เวียดนามและไทยในกัมพูชายุติลง ก่อนที่เจ้าพระยา บดินทรเดชาจะเดินทางกลับกรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งปิด ด้านห้ามพ่อค้าจากเมืองจำปาศักดิ์ สีทันดร เชียงแตง แสนปาง เข้ามาค้าขายกับทางเมืองเขมร เพราะเกรง ว่า

^{๓๒} หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (หจช) กรมราชเลขาธิการ เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวง พระคลังมหาสมบัติ ร. ๕ ค. ๑๔.

๑๗/๓๘.

^{๓๓} AOM, Aix, (Indochine) *Amiriaux 12705* "Rapport sur le Cambodge... par Spooner"

^{๓๔} AOM, Aix, (Indochine) *Gouvernement general 47453*. "Monsieur Breucq..."; *Gouvernement General 26143*.

"Rapport de Lieutenant Maitret..."

^{๓๕} Mouhot, *Henri Mouhot's Diary*. (1966) pp.113-114

^{๓๖} AOM, Aix, (Indochine) *Amiriaux 10120*. "Lettres du roi Noradom a.s. du Grand Lac" 16 septembre 1869.

^{๓๗} John White, *A Voyage to Cochin China*. (Kuala Lumpur, Oxford Univ. Pr., 1972) pp. 30-31

"ของสินค้าเมืองเขมร เมืองญวนเปิดจำหน่าย ออกไปเมืองนอกต่างประเทศ หาได้เอาไปซื้อขายใน กรุงเทพฯ ของสินค้าเมืองลาวก็มีมาก ครั้นจะเปิด ล่องของสินค้าต่างๆ ที่มีราคามากให้ล่องไปขายเมือง เขมรเมืองญวน ลูกค้าจีนลาวจะพากันกำเริบเอาของ สินค้าที่มีราคาบรรทุกเรือล่องลงไปขายมาก สินค้า กรุงเทพฯ จะน้อยลง" ^{๓๘}

ต่อมาพ่อค้าจีนในเมืองลาวตอนใต้ได้ร้องขอต่อ เจ้าเมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองจึงได้ยกเลิกคำสั่งห้าม ดังกล่าว ยกเว้นสินค้าที่มีราคาสูงบางชนิดที่ยังถูก ห้ามค้า ได้แก่ นอระมัต และงาช้าง ^{๓๙}

จากหลักฐานของตะวันตกระบุว่า พนมเปญ เป็นศูนย์รวมสินค้า (entrepot) ที่ส่งมาจากเมืองต่างๆ ในกัมพูชา, อีสาน, ลาวตอนใต้, และเวียดนามใต้ ทั้งนี้เพราะพนมเปญตั้งอยู่บนทางแยกของแม่น้ำ สีสายที่เชื่อมต่อเมืองต่างๆ เข้าด้วยกัน ^{๔๐} เอกสาร ของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสในทศวรรษที่ ๑๘๖๐ และ ๑๘๘๐ ระบุว่าจำปาศักดิ์ อัดปือ สีสันตร และเชียงแตง (สตึงแตง) เป็นเมืองที่มีการค้าคึกคัก ^{๔๑} เมือง เหล่านี้ติดต่อกับพนมเปญโดยล่องเรือลงมาจากแม่น้ำ

โขง ถึงแม้ว่าเส้นทางนี้จะเต็มไปด้วยเกาะแก่งเป็น อุปสรรคต่อการเดินเรือ เช่น แก่งที่เมืองสมบุรณ์ และแก่งลีผี อันเป็นเกาะแก่งที่กว้างใหญ่ที่สุด อยู่ ระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับเมืองเชียงแตง (สตึงแตง) แต่ก็ยังคงมีการเดินเรือผ่านแก่งเหล่านี้เพื่อลงมาค้า กับทางกัมพูชาและเวียดนามอยู่เสมอ โดยใช้เรือท้องแบน เรือถ่อ และแพขนาดใหญ่ ปริมาณสินค้าที่ บรรทุกอยู่ระหว่าง ๒ ถึง ๒๐ ตัน ขึ้นอยู่กับลักษณะ ของสินค้า แพขนาดใหญ่ที่สุดมีความกว้างยาวประมาณ ๗ x ๒๖ เมตร ^{๔๒} ถึงแม้จะเป็นอุปสรรคต่อการเดิน เรือ แก่งลีผีก็ยังคงส่งผลให้เมืองเชียงแตง และสีทันตร กลายเป็นชุมชนที่พักและขนถ่ายสินค้าขึ้นในบริเวณนี้ เมืองริมฝั่งแม่น้ำโขงยังเป็นปากทางให้แก่เมืองที่อยู่ ภายใน เช่น เชียงแตงเป็นปากทางให้กับเมืองแสนปาง สีทันตรเป็นเมืองปากทางให้กับเมืองอัดปือ จำปาศักดิ์เป็นเมืองปากทางให้กับเมืองคำทองใหญ่ เมืองคง เมืองสะพาด เมืองสะเมียะและเมืองสาละวัน ^{๔๓} จำปาศักดิ์ยังติดต่อกับเมืองอุบลได้ด้วยแม่น้ำโขง สินค้าจากเมืองลาวตอนใต้ประกอบด้วย ทองคำฝูย, งาช้าง, นอระมัต, หางนกยูง, หนังสัตว์, เขาสัตว์, เร่ว

^{๓๘} หจช. ร. ๕ ม. ๒. ๑๒๓/๓. กรมราชเลขาธิการ เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย

^{๓๙} เพิ่งอ้าง

^{๔๐} Mouhot, *Henri Mouhot's Diary*. p.60; AOM,(Indochine) Ancient Fonds, *Carton 236 dossier N-01(4)* "Rapport du gouverneur par Monsieur Badena le Resident General. janvier 1886.

^{๔๑} AOM, Aix, (Indochine) *Amiraux 12705*. "Rapport sur le Cambodge... par Spooner"; Doudart de Lagree, *D'Exploration en Indo-chine...* vol ๑. pp. ๒๒๑-๒๒๓.; Etienne Aymonier, *Voyage dans le Laos*. (1895) vol 1, pp.20,37.

^{๔๒} Doudart de Lagree, *D'Exploration en Indo-chine...* p.221.

ขลข ส่วนสินค้าที่เมืองเหล่านี้ต้องการ ได้แก่ ฝ้าย, ยาสูบ, คราม ๔๔

ในช่วงสงครามมีความจำเป็นในการใช้เงินตราเพื่อแลกซื้อเสบียงอาหารให้กับกองทัพ ส่วยจากเมืองอุบลและเมืองลาวตอนใต้จึงถูกส่งเข้ากรุงเทพฯ โดยผ่านมายังเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่พระตะบองหรืออุดงมีชัย นอกจากเงินส่วยจำนวนมากถูกแลกเปลี่ยนกระวานในเมืองพระตะบองและโพธิสัตว์ตั้งที่ได้กล่าวไปข้างต้นแล้ว ยังมีสินค้าที่จัดซื้อด้วยเงินส่วยส่งลงมาพร้อมกันด้วย โดยมีเจ้าภาษีเมืองจำปาศักดิ์เป็นผู้จัดซื้อสินค้าให้กับกองทัพ ดูเหมือนเชียงใหม่จะเป็นจุดจัดซื้อสินค้าที่สำคัญ ๔๕ มีพ่อค้าจีนเขมรเมืองพุทไธเพชรล่องเรือขึ้นไปหาซื้อเร็วที่เมืองเชียงแตงเพื่อนำกลับไปจำหน่ายยังเมืองสมบูรณ ๔๖ เขมรจากเมืองสีทันดร นำผ้าและฝ้ายบรรทุกเกวียนลงไปขายยังเมืองกะพงสวายเขตเขมร ๔๗ นอกจากนี้ ยังปรากฏในเอกสารปี ค.ศ. ๑๘๘๔ ว่ามีพ่อค้าเมืองอุบลสองคน ต้อนกระบือลงไปขายยังเมืองพนมเปญ

เป็นคาราวานที่ใหญ่มากที่เดียวคือสองร้อยตัวเศษและสามร้อยตัวเศษใช้คนคุมกองละ ๗๖ และ ๘๓ คนตามลำดับ ๔๘

โดยสภาพภูมิศาสตร์ การติดต่อทางการค้าภายในด้วยแม่น้ำโขงระหว่างโคชินจีนและกัมพูชาเป็นไปโดยสะดวก นโยบายกวาดต้อนและทำลายดินแดนฝั่งซ้ายในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ย่อมส่งผลกระทบต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจของราษฎรในบริเวณนี้อย่างแน่นอน โดยเฉพาะก่อความเดือดร้อนให้กับราษฎรเขมรฝั่งซ้ายที่ไม่สามารถเพาะปลูกพืชผลในยามนี้ได้ จำเป็นต้องพึ่งพิงข้าวและเกลือจากพ่อค้าเวียดนามได้ ๔๙ เอกสารระบุว่า ราษฎรที่ถูกกวาดต้อนมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในกัมพูชาและเวียดนามได้จำนวนมากเป็นคนจีน เขมร ญวน และจีนญวน และมีบ่อยครั้งที่เอกสารระบุว่าพ่อค้าจากเวียดนามที่เข้ามาค้าขายในกัมพูชาถูกจับกุมโดยกองทัพไทย ๕๐ ในทางตรงกันข้าม เวียดนามกลับมีนโยบายสนับสนุนคนของตนให้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานหรือค้าขายกับ

๔๓ Kennon Breazeale, *The Integration of the Lao States into the Thai Kingdom*. (Ph.D.diss. Univ. of Oxford 1975) pp. 338-342.

๔๔ Doudart de Lagree, *D'Exploration en Indo-chine...* p.222.

๔๕ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐/๖๘.

๔๖ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓/๑๗.

๔๗ กรมศิลปากร, "จดหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมร..." *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗* หน้า ๖๐

๔๘ หจข. ร. ๕ รล.-พศ. เล่ม ๒๘ กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มชุดสมุดพิเศษ (จ.ศ.๑๒๔๖-๑๒๔๗) หน้า ๑๒๙-๑๓๓.

๔๙ หสข. จดหมายเหตุ ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔/๑/๑๒; ๑๒๐๔/๑/๑๗.

๕๐ ไปรอดูเชิงอรรถที่ ๑๐

กัมพูชามากขึ้น^{๕๑} ซึ่งทำให้ไทยวิตกว่าอิทธิพลของ เวียดนามจะขยายมากยิ่งขึ้น เขมรที่เดือดร้อนจาก นโยบายของไทยจะพากันหันเหเข้าฝ่ายเวียดนาม ในที่สุด ดังจะเห็นได้จากเหตุผลที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาเสนอให้รัชกาลที่ ๓ ยินดีรับเงื่อนไขสงบศึกกับ เวียดนาม

"ที่บ้านเมืองเขมรมีความอดอยากข้าวเกลือมา หลายปี...ญวนยอมให้ลูกค้าชาวทะเลมาค้าขายที่ พนมเปญใกล้เมืองญวน ญวนจัดการให้บริบูรณ์ด้วย เสบียงพอซื้อหาแลกเปลี่ยนกันกันได้ดูๆ ไม่แพง เหมือนที่เมืองเขมรฝ่ายเรา ฉะนั้นเขมรฝ่ายเราก็จะ นิยมไปอยู่กับญวนและเข้ากับญวนเสียหมด... ญวน ทำอาการทอดสีนหนึเหมือนพวกเดียวกัน เพื่อจะ กลี้ยกล่อมล่อน้ำใจเขมรฝ่ายเราด้วย..."^{๕๒}

ปรากฏการณ์ดังกล่าวข้างต้นชี้ว่าไทย พยายามกีดกันความสัมพันธ์ทั้งทางการเมืองและ เศรษฐกิจระหว่างเวียดนามกับกัมพูชา รัฐไทยในขณะ นั้นเล็งเห็นว่า ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเกี่ยวพัน อย่างแนบแน่นกับความมั่นคงทางสังคม-การเมือง ฉะนั้นไทยจึงต้องการผูกมัดชีวิตทางเศรษฐกิจของ กัมพูชาให้แนบแน่นกับไทยมากยิ่งขึ้น เพื่อผลได้ที่

เพิ่มขึ้นทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองของไทย

กัมพูชายังมีการค้าต่างประเทศตามเมืองชาย ฝั่งทะเลอยู่บ้าง เมืองท่าที่สำคัญคือกำปอด (Kampot) การค้าในเมืองกำปอดอยู่ในมือของคนจีนเกือบ ทั้งหมด^{๕๓} กษัตริย์เขมรมีการค้ากับต่างประเทศโดย ผ่านเมืองท่าแห่งนี้ โดยค้ากับไทยและสิงคโปร์ (อังกฤษ) พระองค์มีเรือสินค้าอยู่เพียงลำเดียว อย่างไรก็ตาม กำปอดจะไม่ได้เป็นเมืองท่าที่คึกคักมากนัก ในปี ค.ศ. ๑๘๕๙ Henri Mouhot กล่าวว่า ความคึกคักของกำปอด นั้นเทียบกันไม่ได้เลยกับเมืองท่าที่กรุงเทพฯ มี ราษฎรอาศัยอยู่ราว ๓๐๐ หลังคาเรือนเท่านั้น ซึ่งดู เหมือนจะน้อยกว่าจันทบุรีด้วยซ้ำ^{๕๔} ที่เป็นเช่นนี้อาจ เป็นเพราะสภาพที่ตั้งของเมืองกำปอดที่ห่างไกลจาก แหล่งป้อนสินค้า การเดินทางจากกำปอดสู่พนมเปญ ใช้เวลาถึง ๑๒ วัน โดยใช้เกวียนและสะตวกเฉพาะใน หน้าแล้งเท่านั้น^{๕๕} การค้าในกำปอดประกอบด้วย สินค้า เช่น ข้าว งามข้าง ปลา ฝ้าย ไม่มีค่า^{๕๖}

ถึงแม้จะปรากฏหลักฐานว่า การค้าทางทะเล ระหว่างไทยกับเมืองท่าชายฝั่งกัมพูชาในต้น รัตนโกสินทร์จะมีปริมาณไม่สูงมากนักเมื่อเปรียบ เทียบกับการค้ากับจีนและอาณานิคมอังกฤษในคาบ

^{๕๑} ก.ศ.ร.กุหลาบ, *อาณามสยามยุคทศ.* หน้า ๑๐๑๘

^{๕๒} *เรื่องเดียวกัน.* หน้า ๑๐๘๒.

^{๕๓} AOM, Aix, (Indochine) *Amiriaux 12705.*"Rapport sur le Cambodge... par spooner"

^{๕๔} Mouhot, Henri *Mouhot's Diary.*p.33

^{๕๕} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China.* (Kuala Lumpur, Oxford Univ. Pr. ๑๙๖๗) pp.458

^{๕๖} Mouhot, Henri *Mouhot's Diary.*p.33

สมุทรมาลาया ๕๗ โดยมีเรือสินค้าขายกับกำพูชา และเวียดนามได้ประมาณ ๔๐-๕๐ ลำ ส่วนใหญ่เป็นเรือสำเภาจีนขนาดเล็ก และเรียกได้ว่าเป็นการค้าแบบส่งผ่าน กล่าวคือ ชื่อของพื้นเมืองไปขายยังตลาดจีน และนำของที่ผลิตในจีนและยุโรปไปขายต่อ เช่น เหล็กกล้า กะทะเหล็ก ยาสูบ ฟัน ๕๘ และบางครั้งก็มีสินค้าที่ผลิตในไทยไปขายด้วย เช่น เหล็ก ผาง ข้าว ๕๙ อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าไทยสนใจและมีบทบาทควบคุมการค้าในเมืองท่าเขมรที่กำปอด ดังเช่น ในปี ค.ศ. ๑๘๖๐ เกิดกบฏในกำพูชา พวกกบฏสามารถยึดเมืองต่างๆ ได้หลายเมือง รัชกาลที่ ๔ มีความวิตกกังวลเกี่ยวกับการค้าและความปลอดภัยในเมืองกำปอดอย่างมาก จึงมีคำสั่งให้กองทัพจากกรุงเทพฯ เข้าไปดูแลรักษาความสงบ ๖๐ และอีกครั้งหนึ่งในสนธิสัญญาที่ไทยทำกับกำพูชาในปี ค.ศ. ๑๘๖๓ ระบุว่า เขมรจะต้องต้อนรับชาวต่างชาติที่เป็นมิตรไมตรีกับไทยที่ไปค้าขายในเมืองกำปอด และต้องยอมให้เข้า-ซื้อที่ค้าขายแบบสัญญาที่กรุงเทพฯ ทำกับชาว

ต่างชาติ ๖๑

บทบาทและความสนใจของไทยในการควบคุมการค้าทางทะเลในเมืองกำปอด ชี้ให้เห็นว่าสินค้าเขมรมีความสำคัญอยู่ไม่น้อยในสายตาของไทยอีกประการหนึ่ง เมืองท่าของเวียดนามที่ไซ่ง่อน และฮาเตียน (อันเป็นศูนย์กลางของสินค้าออกจากเขมร) มักเก็บค่าธรรมเนียมการค้าสำหรับพ่อค้าต่างชาติสูง ๖๒ อีกทั้งกว่าสินค้าเขมรจะผ่านมาถึงเมืองท่าของเวียดนามจะต้องเสียภาษีทั้งที่เมืองพนมเปญ และโจดก (ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น) ย่อมทำให้สินค้ามีราคาแพงขึ้นอย่างมาก การค้าที่เมืองกำปอดจึงเป็นเส้นทางให้ได้มาซึ่งสินค้าเขมรในราคาถูก มีหลักฐานว่าเมื่อฝรั่งเศสยึดเวียดนามใต้ได้แล้ว ราชสำนักไทยได้ให้เจ้าพระยาศุภชวลิตไปเจรจากับเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส เพื่อขออนุญาตให้เรือสินค้าของไทยสามารถแล่นเข้าไปถึงเมืองโจดกได้ เนื่องจากหลังสงครามระหว่างไทยและเวียดนามเป็นต้นมา เรือสินค้าไทยไม่ได้รับอนุญาตให้เข้าไปถึงเมืองโจดกได้อีก แต่หยุด

๕๗ ดู อติศร หมวกพิมาย, *กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลง ตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. ๒๓๑๔-๒๓๙๘*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑

๕๘ Crawford, *Journal of an Embassy...*p.414

๕๙ Burney, *The Burney Papers* vol.II p.82; วราภรณ์ ทินานนท์, *การค้าสำเภของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒) หน้า ๔๘-๕๓

๖๐ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑) หน้า ๗๓

๖๑ หสข.จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๕/๑๑๔. "สัญญาเรื่องสัญญาทางพระราชไมตรี เมืองเขมร"

๖๒ Crawford, *Journal of an Embassy...*p.414

อยู่ได้แค่เมืองฮาเตียน ๖๓

บทสรุป

รายงานฉบับนี้มีเป้าหมายที่จะแสดงให้เห็นถึง บทบาทและการควบคุมความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ ความคู่ไปกับการเมืองภายในกัมพูชาโดยรัฐสยาม ถึงแม้ว่าข้อมูลที่น่าเสนอมักจะค่อนข้างจำกัด โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับปริมาณการค้า กระนั้นก็ตามความพยายาม หลายประการที่ ราชสำนักสยามได้ แสดงออก สามารถเป็นเครื่องชี้ว่า ไทยสนใจผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจที่ได้รับจากกัมพูชาอยู่ไม่น้อยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ที่ราชสำนักสยามได้รับจากการ ครอบครองดินแดนอันอุดมสมบูรณ์ของเขมร อาจมี ไขเพียงแค่มูลค่าของสินค้าเท่านั้น อีกด้านหนึ่ง คือ การสร้างความมั่นคงให้กับอำนาจของไทยในดินแดน กัมพูชา และอำนาจนี้มีไขดำรงอยู่อย่างจำกัดระหว่าง ราชสำนักเท่านั้น แต่ยังมีอยู่เหนือชีวิตทางเศรษฐกิจ ของราษฎรทั่วไป โดยการทำให้เศรษฐกิจของดินแดน พระตะบองเข้ามาผูกพันกับไทยมากยิ่งขึ้นและอาจจะ เป็นเช่นเดียวกันในกรณีของลาว กระบวนการดัง กล่าวจะยิ่งเห็นชัดยิ่งขึ้นเมื่อมีการนำระบบเทศบาล เข้ามาใช้ในดินแดนพระตะบอง โดยมีรูปแบบและวิธี

การที่แตกต่างไปจากต้นรัตนโกสินทร์ สิ่งที่ย่างงาน ฉบับนี้พยายามชี้ให้เห็นอีกประการคือ ผลประโยชน์ ของสยามในต้นรัตนโกสินทร์ มีความสัมพันธ์โดยตรง กับการพยายามควบคุมเส้นทางการค้าภายในภูมิภาค อินโดจีน บทบาทของไทยก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ต่อเส้นทางการค้าในอ่าวไทยบ้าง ผู้เขียนเห็นว่า ถ้า หากเป็นไปได้ จำเป็นต้องศึกษาโดยเปรียบเทียบกับ สภาพก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ อย่างไรก็ตามนี่เป็น ประเด็นที่เกินกว่างานวิจัยชิ้นนี้จะตอบได้ ๖๔

ในด้านผลกระทบต่อกัมพูชา รัฐที่สามารถ ควบคุมปัจจัยการผลิตของตนให้ทำงานได้อย่างมี ประสิทธิภาพ ย่อมมีพื้นฐานแห่งอำนาจรัฐที่เข้มแข็ง อันเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การบริหารและจัดการ ทางสังคม-การเมืองได้ดียิ่งขึ้น ประวัติศาสตร์เขมร นับแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เต็มไปด้วยเรื่องราว ของสงคราม ความอดอยาก ความแตกแยกภายใน ราชสำนักและขุนนางชั้นสูง ความอ่อนแอของอำนาจ รัฐส่วนกลาง การแทรกแซงจากต่างประเทศเพื่อนบ้าน การพึ่งพิงและอิงอยู่กับอำนาจภายนอกเพื่อบรรลु วัตถุประสงค์ทางการเมือง ระบบการควบคุมกำลังคน ไม่สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ อำนาจรัฐ เขมรมีความสามารถน้อยมากในการจัดการกับกบฏที่

๖๓ AOM, Aix, (Indochine) *Amiriaux* ๑๐๑๔๔. "Rapport du Monsieur Aubaret a Monsieur le Vice Amiral de la Grandiere Gouverneur et Commandant au chef en Cochinchine", 9 juillet 1867

๖๔ งานของ Junko Kozumi ดูจะเป็นงานชิ้นแรกที่เปิดประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างระบบส่วยกับเส้นทางการค้าภายใน หัวเมืองลาวตะวันออก ดู Kozumi, *The Commutation of Suai from the Northeast Thailand in the Middle of the 19th Century*. (Paper presented at the Thai-Japan Seminar, Tokyo, March 1991.) งานศึกษาเกี่ยวกับเส้นทางการค้าภายใน ของภูมิภาคนี้ ยังเป็นประเด็นที่ท้าทายการศึกษาจากนักประวัติศาสตร์

เกิดขึ้นภายใน ๖๕ ดังนั้นเกือบทุกกรณีจึงต้องอาศัย การแทรกแซงของอำนาจภายนอก ตั้งแต่ระดับของ การขออาวุธจนถึงขอให้ส่งกองทัพเข้าไปช่วยรบ นอกจากนี้ การยึดครองพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดของประเทศโดยรัฐเพื่อนบ้าน ทำให้เขมรส่วนที่เหลืออยู่ มักประสบปัญหาขาดแคลนอาหาร จึงมักปรากฏว่า ราชสำนักเขมรต้องขอซื้อข้าวจากดินแดนของตนที่ถูกผู้อื่นยึดครอง ๖๖ การเข้าครอบงำดินแดนอันอุดม สมบูรณ์ทั้งฝั่งซ้ายและขวาโดยรัฐเพื่อนบ้าน ย่อม

ทำให้รัฐเขมรถูกลดทอนอำนาจรัฐพื้นฐานสำคัญยิ่ง ความอ่อนแอทางเศรษฐกิจเป็นสาเหตุสำคัญประการ หนึ่งที่ทำให้รัฐเขมรจำต้องพึ่งพิงมหาอำนาจจาก ภายนอก ซึ่งนำไปสู่การแทรกแซงทางการเมืองในที่สุด สภาพเช่นนี้จึงเป็นเสมือนวัฏจักรของความอ่อนแอ ของเขมร ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาถึงความสัมพันธ์ ทางเศรษฐกิจที่กัมพูชามีกับเพื่อนบ้านของตน จะ ช่วยทำให้เราเข้าใจรากของปัญหาเหล่านี้ได้ดียิ่งขึ้น

๖๕ ดู Chandler, *Cambodia Before the French...*

๖๖ สมเด็จพระหริรักษ์ขอซื้อข้าวจากเมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ เพราะเกิดฝนแล้งในเมืองอุดงมีชัย ดู หสข. จดหมายเหตุ ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๑๗/๓๔; จดหมายจากสมเด็จพระหริรักษ์ขอความช่วยเหลือจากไทย ด้วยเกรงว่าเวียดนามจะยกทัพเข้ากัมพูชา โดยระบุถึงปัญหาของกัมพูชาว่า ขาดเสบียงอาหาร อาวุธไม่สามารถเกณฑ์ไพร่พลได้ และความแตกแยกในหมู่ขุนนาง เขมร ดู ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๒/๒๓.

บรรณานุกรม

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

เอกสารหอสมุดแห่งชาติ

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.๑๑๙๓ เลขที่ ๑๗ ; จ.ศ.๑๑๙๖ เลขที่ ๕๒ ; จ.ศ.๑๑๙๗ เลขที่ ๓ ; จ.ศ.๑๑๙๘ เลขที่ ๒๔ ;
จ.ศ.๑๒๐๐ เลขที่ ๒๓,๖๘,๖๙ ; จ.ศ.๑๒๐๑ เลขที่ ๑๖๐ ; จ.ศ.๑๒๐๓ เลขที่ ๔๒,๕๑,๑๑๐ ; จ.ศ.๑๒๐๔
เลขที่ ๑/๖/๔,๑/๖/๑๑,๑/๖/๑๒,๑/๖/๑๗,๖,๖๓ ; จ.ศ.๑๒๐๕ เลขที่ ๕๖,๖๗ ; จ.ศ.๑๒๐๖ เลขที่ ๑๒๐ ;
จ.ศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๖๐,๗๐ ; จ.ศ.๑๒๐๙ เลขที่ ๗,๗๘,๘๑ ; จ.ศ.๑๒๑๐ เลขที่ ๑๔๘ ; จ.ศ.๑๒๑๑ เลขที่
๒ ; จ.ศ.๑๒๑๒ เลขที่ ๑,๑๒๘,๑๔๓
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ.๑๒๑๓ เลขที่ ๑๒๕ ; จ.ศ.๑๒๑๕ เลขที่ ๑๙๕ ; จ.ศ.๑๒๑๗ เลขที่ ๓๔,๑๙๕ ; จ.ศ.๑๒๑๘ เลขที่
๔๙,๑๘๕ ; จ.ศ.๑๒๑๕,๑๒๑๗,๑๒๑๘ เลขที่ ๑๔๗ ; จ.ศ.๑๒๑๙ เลขที่ ๑๕๕ ; จ.ศ.๑๒๒๒ เลขที่
๒๓ ; จ.ศ.๑๒๒๓ เลขที่ ๕๘,๓๒๓ ; จ.ศ.๑๒๒๕ เลขที่ ๑๑๔ ; จ.ศ.๑๒๒๖ เลขที่ ๓๑๖ ; จ.ศ.๑๒๒๘
เลขที่ ๒๕๐

เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

- ว.๕ ศ.๑๔.๑ ก/๓๘. กรมราชเลขาธิการ เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
ว.๕ ม.๒.๑๒ ก/๓. กรมราชเลขาธิการ เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย
ว.๕ รล-พ.ศ.เล่ม ๒๘. กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มชุดสมุดพิเศษ (จ.ศ. ๑๒๔๖-๑๒๔๗) หน้า ๑๒๙-๑๓๓

เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติฝรั่งเศส

(Archives Nationales dépôt d'outremer,Aix-en-Provence)

(Indochine) Ancien Fonds Carton III dossier G 01 (6). "Statistique population du Cambodge année 1907"

(Indochine) Ancien Fonds Carton 236 dossier N-01 (4). "Rapport du Gouverneur par Monsieur Badena le Resident General,janvier 1886.

(Indochine) *Amiriaux 10120* "Lettres du roi Norodom a.s. du Grand Lac," 16 septembre 1869.

(Indochine) *Amiriaux 12705* "Rapport sur le Cambodge, Voyage du Saigon à Battambang par Spooner," 30 decembre 1862

(Indochine) *Amiriaux 10144* "Rapport du Monsieur Aubaret à Monsieur le vice Amiral de la Grandiere Gouverneur et Commandant au chef en Cochinchine", 9 juillet 1867.

(Indochine) *Gouvernement. General 26143*. "Rapport du Lieutenant Maitret sur sa mise à Battambang", 1897.

(Indochine) *Gouvernement General* 47453. "Monsieur Breucq a Monsieur le Gouverneur General de L'Indochine, Hanoi, 30 mars 1906

(Indochine) *Residences Superieures du Cambodge* 254 "Rapport de Monsieur Breucq, sur Battambang", 15 feurier 1907.

เอกสารตีพิมพ์แล้ว

ก.ศ.ร. กุหลาบ. *อานามสยามยุทธ์ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทย ลาว เขมร และญวน*. เล่ม ๒ พระนคร, แพร่พิทยา, ๒๔๗๕
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓. เล่ม ๕ กรุงเทพฯ, รัฐบาลไทยจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๓๐.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ โรงพิมพ์
มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

ถนอม อานามวัฒน์ *ภูมิหลังความสัมพันธ์ไทย เขมร และญวน*. กรุงเทพฯ, แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓.

ราชบัณฑิตยสภา. *จดหมายเหตุเรื่องทัพญวน ครั้งรัชกาลที่ ๓*. พระนคร, โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๖.

วราภรณ์ ทินานนท์. *การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

สุพัฒน์ศรี วรสายัณห์. *การปกครองแบบเทศาภิบาล: มณฑลบูรพา*. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร, ๒๕๒๒.

ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม "ลาวในเมืองไทย" ใน *เมืองโบราณ* ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๒๒-มกราคม ๒๕๒๓.

ศิลปากร, กรม "จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ตอนที่ ๑, ใน *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗*. พระนคร, คุรุสภา,
๒๕๑๒

ศิลปากร, กรม *รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔)*. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
นายโฆสิต เวชชาชีวะ, พระนคร, ๒๕๐๗.

อดิศร หมวกพิมาย. *กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำ
สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. ๒๓๑๔-๒๓๙๘*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑

AyMonier, Etienne. *Voyage dans le Laos*. Vol I Paris : Leroux, 1895.

Breazeale, Kennon. *The Integration of the Laos State into the Thai Kingdom*. Ph.D. diss. University of Oxford,
1975

Breazeale, Kennon and Sanit Smuckarn. *A Culture in Search of Survival : The Phuan of Thailand and Laos*.
New Haven, Monograph Series 31, Yale Univ. Southeast Asia Studies, 1988.

Burney, Henry. *The Burney Paper*. Vol II. Bangkok, Vajirayana National Library, 1911

Chandler, David. *Cambodia Before the French : Politics in A Tributary Kingdom, 1794-1848*. Ph.D. diss. The University of Michigan, 1973.

Crawford, John. *Journal of An Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*. Kuala Lumpur, Oxford Univ. Pr., 1967

de Laqree, Doudart et autres. *D'Exploration en Indo-Chine effectue pendant le annees 1866,1867,1868*. Vol. 1 Paris, Librairie Hachette et cd., 1873

Kozumi, Junko. *The Commutation of Suai from the Northeast Thailand in the Middle of the 19th Century*. Paper presented to the Thai-Japan Seminar, Tokyo, March 1991.

Mouhot, Henri. *Henri Mouhot's diary*. Abridged and edited by Chirstopher Pym, Kuala Lumpur, Oxford Univ. Pr., 1966.

White, John. *A voyage to Cochin China*. Kuala Lumpur, Oxford Univ. Pr., 1972.

Wilson, Constance. "The Nai Kong in Battambang, 1824-68," in *Contributions of Asian Studies*. xv,1980 pp. 66-72